

УДК 821.512.133 (09)

ФАРД ЖАНРИ ИМКОНияТЛАРИ ВА ШОИР МАҲОРАТИ

М. Маматқулов

Гулистон давлат университети

E-mail: mamatqulov@mail.ru

Фард адабиётимиз тарихида ўзига хос ривожланиш жараёнларини босиб ўтган жанрлардан бири ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қаралса, фарднинг тарихи ва унинг ривожига айрим мумтоз шоирлар ҳамда Алишер Навоийнинг ўрнига баҳо бериш бевосита миллий кадриятларни тиклаш ва тарғиб этиш масаласи билан боғланиши жиҳатидан ҳам долзарблик касб этиши шубҳасиз.

Тадқиқотнинг мақсади Ўзбек адабиётида фарднинг шаклланиши ва тараққиёт жараёнини тадқиқ этишдан иборат бўлиб, бу қуйидаги вазифаларни ўз ичига олади: фарднинг ўзбек адабиётида келиб чиқиш тарихини атрофлича ўрганиш; мумтоз адабиётшуносликда фард ҳақидаги назарий қарашларни қиёсий текшириш; ошиқ ва маъшуқа образларининг фардлар талқинидаги ўзига хос хусусиятларни кузатиш; ҳазрат Навоийнинг фард жанри тараққиётидаги хизматларига баҳо бериш.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Ўзбек адабиётшунослигида фард жанрига алоқадор тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, бироқ олимлар назаридан четда қолган муаммолар кўп. Фарднинг ўзига хос шаклланиш тарихи ва жанрга хос назарий маълумотлар мумтоз шоирлар ҳамда ҳазрат Навоий ижоди мисолида алоҳида таҳлилга тортилганлиги, ошиқ ва маъшуқа образларининг даҳо шоиримиз сиймосида янги босқичга кўтарилганлиги каби масалалар талқини тадқиқотнинг ўзига хос илмий янгилиги ҳисобланади. Тадқиқот объекти сифатида Хоразмий, Яқиний, Юсуф Амирий, Лутфий, Алишер Навоий каби шоирларнинг яратган фардлари танланган. Унда тарихий-қиёсий методидан фойдаланилди. Мазкур мақола фард жанрининг ўзбек адабиётидаги тараққиёти ва Алишер Навоийнинг фарднавислик маҳоратини ўрганишга бағишланганлиги билан муҳим аҳамиятга эга.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос шаклланиш жараёнига эга бўлган лирик жанрлардан бири фард ҳисобланади. Фард арабча сўз бўлиб, якка, ёлғиз деган маъноларни англатади. Жанр атамасининг луғавий маъноси унинг тузилиш жиҳатдан ихчамлиги, яъни айнан мустақил бир байтдангина иборат эканлигига ҳам ишора қилади. Фарднинг ҳар иккала мисраси ўзаро қофияланади. Бироқ ўтмиш адабиётимизда қофияланмаган фард жанри намуналари ҳам учрайди.

Фарднинг вазни тўғрисида шуни айтиш мумкинки, у анчагина эркин жанр ҳисобланади. Чунки унинг илк намуналари асосан бармоқ вазнида яратилган бўлса, ёзма адабиётнинг кейинги тараққиёт давларида аруз фарднинг асосий вазнига айланди. Арузнинг фардни юзага келтиришда доимо қўлланилган махсус баҳри йўқ. У вазннинг турли баҳрларида ёзилиши мумкин.

Фардларга хос бўлган қисқа, лўнда ва ихчамлик уни мақол жанрига яқинлаштиради. Энг асосийси, фардларда ҳам халқ мақолларидаги каби ибратли фикр мавжуд. Бу эса дидактик характер фарднинг илк шаклланиш босқичларидаёқ жанр мезонларидан бирига айланганлигидан далолат беради. Бу хусусият айрим фардларнинг афоризм даражасига кўтарилишига ҳам хизмат қилади.

Фарднинг адабиётимиз тарихидаги илк намуналари ҳақида гап кетганда, мутахассислар томонидан “Девону луғотит турк” асари тилга олинади. Дарҳақиқат, “Девон”да иккиликлар шаклидаги

анчагина шеър намуналари ҳам учрайди. Улар асардаги туркий, сўзларнинг изохӣ сифатида келтирилганки, бундан иккилик тарзидаги шеърлар туркий адабиётда қадимдан мавжуд эканлигини сезиш қийин эмас.

Фарднинг кейинги намуналари нома жанри асосида яратилган асарлар таркибида учрайди. Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”сида гарчи ёлғиз битта фардни учратиш мумкин бўлса-да, бироқ Юсуф Амирий бу жанрда анчагина самарали ижод қилганлиги кўринади:

Вафосин соғиниб журмин унутқин,

Иноят кўзин онинг сори тутқин. (Н. Раҳмон, 2007)

“Даҳнома” асаридан олинган мазкур мисралар ишқий мазмунга эга. Шунингдек, унда дидактик руҳ ҳам мавжуд. Байтнинг ўзаро қофияланиш усули ҳам фардларга хос.

Фард жанрининг тараққиётида насрий асарлар ҳам муҳим рол ўйнади. Хусусан, бу борада мунозара жанридаги асарлари билан машҳур бўлган Яқиний ва Юсуф Амирийларнинг номларини алоҳида таъкидлаш лозим. “Ўқ ва ёй” ҳамда “Чоғир ва банг” мунозараларида “байт”, “назм” номлари остида келтирилган икки мисрадан иборат бўлган шеърларда кўпроқ иктибос фардларга хос хусусиятларни кузатиш мумкин.

Фарднинг мустақил ижод қилиниши ва алоҳида жанр сифатида девон таркибида махсус учраши мавлоно Лутфий лирикаси билан боғлиқ ҳодиса ҳисобланади. Шоир қаламига мансуб бўлган фардлар жанрининг шаклий ва ғоявий-бадий имкониятларини тўлиқ юзага чиқара олган. Лутфий фардлари гарчи мавзу жиҳатдан ранг-баранглик касб этмаса-да, бироқ улар жанрнинг кейинги даврлардаги ривожини учун муҳим тажриба мактаби вазифасини ўтаганлиги сир эмас:

Ман шикаста агар жодуликни билсам эди,

Ўзумни нома қилиб хизматингга боргай эдим. (Лутфий, 1987, 343)

Кўринадики, мазкур мисралар анъанавий мавзуда ёзилган. Унда ошиқ ботиний оламига хос хусусиятлар намоён. Ўзини бечораҳол, кўнгли қаттиқ озор чеккан киши сифатида кўриш - мумтоз адабиётдаги ошиқ образига хос белгилардан бири саналади. Бу борада Лутфий ишқ тасвирининг анъанавий жиҳатларига содиқ қолган. Бироқ шоирнинг новаторлиги шундаки, у ошиқнинг орзуси тасвирида ўзига хос янгилик яратади. Лирик қаҳрамон сеҳргар бўлишни орзу қилмоқда. Сеҳргарлик унга қандай ёрдам бериши мумкин? Бу – маъшуқа висолига интилишнинг бир йўли: яъни, агар мен “жодуликни” билганимда эди, ўзимни мактубга айлантириб хизматингга борган бўлардим.

Лутфий сўз ўйинларидан фойдаланиш имкониятини фард жанрида ҳам синаб кўради. Бунинг натижаси ўлароқ ижод оламида тажнисли фардлар юзага келади. Жанрнинг кейинги ривожланиш босқичларида тажнисли фардлар ёзиш бошқа ижодкорлар томонидан ҳам муваффақиятли давом эттириладики, Лутфий ўзбек адабиётида мазкур гўзал бир анъананинг илк бошловчисига айланади. Ҳақиқатан ҳам тажнис фардларга ўзгача бир жозиба бағишлайди:

Кўнглум қарори қолмади, бир оқча юз тилар,

Ул оқча юзки мен тиларам, оқча юз тилар. (Лутфий, 1987, 340)

Лутфий фардларига хос бўлган яна бир хусусият унинг мақол ва хикматли сўзлардан унумли фойдаланишида ҳам кўринади. Шоир айрим фардларнинг иккинчи мисрасида халқ донишмандлиги намуналарига мурожаат этади. Бу билан мисраларда илгари сурилаётган фикрларни тасдиқлашга ҳаракат қилади:

Шамъи мажлисга берур нур ул сафолик оразинг,

Бул масал равшандурур, ореки, ёғ ёғка томар. (Лутфий, 1987, 342)

Алишер Навоий фард жанрида ҳам муваффақиятли қалам тебратган ижодкорлардан бири ҳисобланади. Фарднинг жанр хусусиятлари ва имкониятлари шоир лирикасида янада яққолроқ намоён бўлганлиги кузатилади:

Киши айбинг деса, дам урмағилким, ул эрур кўзгу,

Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму. (Навоий, 1990, 532)

Насиҳат фарднинг табиатиға жуда мос келади. Шу сабабли шоир бу имкониятдан самарали фойдаланган. Ҳар ким ҳам кишига камчиликларини айта олмайди. Бунинг учун ўзига хос жасорат, ирода зарур. Нуқсонларини эшитиш эса одамга унчалик ҳам ёқавермаса керак. Шоир одамга айбларини айта оладиган кишини кўзгуга ўхшатади. Яхши маълумки, кўзгунинг вазифаси юз қандай бўлса, шундайлигича кўрсатиш. Айбини айтган одамга “дам уриш” - кўзгуни хиралаштиришдай гап. Чунки ойна қора бўлиб қолса, бошқа кўрсатмай қолиши мумкин. Танбеҳ эшитган одамдан ҳам бошқа

ҳеч қачон ўз нуқсонлари ҳақида маълумот олиш қийин. Биринчи мисрада айтилган фикрнинг иккинчи мисрада образли тарзда ифодаланганлиги фарднинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилмоқда.

Мурувват ва футувват деган тушунчаларни тўла маънода англаш ботиний изохни талаб қилади. Алишер Навоий фардларидан бирида шу масала атрофида фикр юритади:

Мурувват барча бермақдур, емак йўқ.

Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ. (Навоий, 1990, 529)

Агар киши ўзини ҳеч кимдан юқори қўймаса, ўзидаги нарсаларнинг борини ўзгалардан қизганмаса ишлари унинг мурувватлилигидан дарак беради. Ҳаммага бирдек яхшилик қилиб, эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслик – бу футувват аҳлига хос. Мазкур тушунчалар замирида нафақат эзгу амалий ишлар қилиш, балки руҳий покланиш ҳам ётади. Одам яхши нарсаларни ўйласа, умрини ибратли ишлар қилишга бағишласа, мухтожларга ёрдам кўрсатса, пок юрса эзгу ахлоқли одам сифатида ҳурмат қозонади. Бу – футувватнинг ташқи белгиси. Унинг ички кўриниши нафс билан курашиш жараёнида юзага чиқади. Нафсни енгиш эса маънавий камолотдан дарак. Демак, футувват аҳли ҳар томонлама етук намунали хулқ эгалари экан.

Мен синук, кўнглум синук, сабрим уйи худ ерга паст,

Билмагай ҳолим шикастин кўрмаган мунча шикаст. (Навоий, 1990, 534)

Фардда шоир руҳий ҳолатни бериш имкониятини топа олган. Дастлабки мисрада тасвирланишича, лирик қаҳрамоннинг изтиробини, кўнглининг жароҳати сабрининг ҳам синиши даражасигача олиб келган. Бу қалб нолалари ўзига хос кайфият ифодасидан дарак беради. Бундай руҳий азобланиш ҳолатини ҳатто “шикаст”нинг ўзи ҳам тасаввур қилолмаслигини шоирона поэтик кашфиёт дейиш мумкин.

Юқар ёмонлиг ангаким, кирар ёмон эл аро,

Кўмур аро илик урган қилур илкени қаро. (Навоий, 1990, 531)

Навоийнинг қарашича, ёмон одам эл орасига оралайдиган бўлса, албатта, ёмонлик юқади. Шеърнинг биринчи мисраси мазмунини шундан иборат. Қўйилаётган масала ҳам фарднинг дидактик характериға тўғри келади. Шоир кейинги мисрада ўз қарашларини асослаш учун чиройли қиёс топади: Кўмир ушлаган одамнинг қўлиға кўмирнинг қораси юқади. Демак, қўлни тозалаш учун ювиш лозим бўлгани каби ёмон одамни ҳам эътиборсиз қолдириб бўлмайди.

Ҳазрат Навоий фардларининг мавзу доираси хилма-хил. Ишқий мавзудаги фардлар ҳам шоир ижодида алоҳида мавқе эгаллайди. Шеърлардан бирида айтилишича, лирик қаҳрамон ишқнинг “юз минг уқубат” эканлигини яхши англайди. Бироқ, дунёда ишқсиз яшаш мумкинми? Йўқ, албатта. Фарднинг сўнгги мисрасида эса ишқсизлик ишққа мубталоликдан ҳам ортиқ азоб эканлиги уқтирилади:

Агарчи ишқ дардидин манга юз минг уқубатдур,

Вале ҳамдардсизлиг андин ортуғроқ суубатдур. (Навоий, 1990, 536)

Ошиқнинг ички кечинмалари, ҳижрон изтироблари, маъшуқанинг гўзаллиги ҳамда ошиққа нисбатан эътиборсизлиги кабилар шоир ишқий фардларининг асосий тасвир объекти ҳисобланади:

Юз очиб, ёғлиг била лаълингни мактум айладинг,

Гул чоғи гулранг майдин бизни маҳрум айладинг. (Навоий, 1990, 534)

Ёғлиг – рўмол, дуррача маъноларини англатади. Лаъл эса кўчма маънода қип-қизил лабга нисбатан қўлланилади. Маъшуқанинг юзини очган ҳолда рўмол билан оғзини беркитиши ошиқнинг “норозилигига” сабаб бўляпти. Бунақа юз очишдан нима наф? Бу эса гўё баҳор чоғида ташкил этилган базмда гулранг, яъни қизил майдан иштирокчиларни маҳрум қилишга ўхшайди.

Хулоса

Хуллас, махсус ёзилган кичик лирик асар сифатида машҳур бўлган фард адабиётимиз тарихида алоҳида тараққиёт босқичига эга. Жанрга хос бўлган айрим белгилар оғзаки адабиёт маҳсули бўлган халқ мақолларида учраса-да, бироқ унинг ёзма адабиётдаги намуналари XV асргача нома ва насрий асарлар таркибида яшаб келди. Фарднинг алоҳида жанр сифатида махсус яратилишида мавлоно Лутфийнинг хизматлари беқиёс бўлса, унинг камолотини ҳазрат Навоий ижодисиз тасаввур қилиш қийин.

Адабиётлар рўйхати:

Насимхон Раҳмон. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 2-жилд, Тошкент: Фан, 2007. – Б. 432.

Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б. 284.

Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 6-том. Ҳазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. Тошкент: Фан,

1990. – Б. 364.

Ҳомидий Ҳ. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари лугати. Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – Б. 64.

Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. Тошкент: Ҳазина, 1996. – Б. 156.

Бобур. Мухтасар. Тошкент, Фан, 1971. – Б. 246.

Аннотация

ФАРД ЖАНРИ ИМКОНИАТЛАРИ ВА ШОИР МАҲОРАТИ

М. Маматкулов

Мазкур мақола фард жанрининг ўзбек адабиётидаги тараққиёти масалаларига бағишланган. Унда фардга хос бўлган жанрий хусусиятлар асосан Алишер Навоий ижоди мисолида таҳлил этилган. Бу эса шоирнинг фард яратишдаги маҳорати билан биргаликда фард жанрининг такомиллини тасаввур этиш имконини ҳам беради. Шунингдек, ундан фардларнинг бадиияти масаласи ва ошиқ образига хос айрим кузатишлар ҳам ўрин олган.

Таянч сўзлар: фард, образ, жанр, фард генезиси, фард бадиияти.

Аннотация

ВОЗМОЖНОСТИ ЖАНРА ФЕРДА И МАСТЕРСТВО ПОЭТА

М. Маматкулов

Данная статья посвящена вопросам развития ферда в узбекской литературе. В ней проанализированы жанровые свойства ферда на примере творчества Алишера Навои. Это даёт возможность оценить не только мастерство поэта в создании ферда, но и сам процесс совершенствования жанра ферда. Также в статье имеют место некоторые наблюдения относительно художественности ферда и образа влюблённого героя.

Ключевые слова: ферд, образ, жанр, генезис ферда, художественность ферда.

Summary

THE POTENTIAL OF THE GENRE OF FERD AND POETS' MASTERY

M. Mamatkulov

The article is devoted to the problems of ferd genre in Uzbek literature. It is analyzed on the basis of general traits of Alisher Navoiy's ferd. It gives an opportunity of representing not only the authors poetic skills in creating ferds, but also the processes of perfecting the genre of ferd. The article also has some observation concerning artistic features of A. Navoiy's ferds and the image of an enamored hero.

Key words: ferd, character, genre, ferd genesis, ferds' artistic value.